

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 125 2004

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Anna Williams (uppsatser) och Conny Svensson (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av
Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Box 632, 751 26 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word för Windows eller Word Perfect. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2005 och för recensioner 1 september 2005.

Sedan årgång 2002 av *Samlaren* erhåller uppsatsförfattarna ett digitalt underlag för särtryck. Det består av uppsatsen i form av en pdf-fil, lagrad på en diskett.

Abstracts har språkgranskats av Sharon Rider om inget annat anges.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet Pg: 5367–8.

ISBN 91-87666-22-7

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2004

Förintelsen såsom i en skrattspegel

– om *Imre Kertész* Mannen utan öde

AV PETER CASSIRER

Också jag hade genomlevt ett givet öde. Det var inte mitt öde men det var jag som genomlevde det ... (s. 204).¹

I nobelpristagaren Imre Kertész roman *Mannen utan öde* ter sig åtskilligt i texten så besynnerligt att läsaren gång på gång måste fråga sig om han verkligen läser rätt. Romanen brukar sägas skildra livet i ett koncentrationsläger.² Samtidigt som detta på ett plan givetvis är helt korrekt – huvudparten av boken utspelas i sådana läger – är det en otillräcklig beskrivning. Ty den kan också läsas som ett ställningstagande till den existentiella frågan om vad det innebär att vara jude. Det är en fråga som antisemitismen och judeförföljelserna i Ungern under andra världskriget reser för den drygt fjortonårige, judiske Budapestpojken György Köves. Romanen framställer hans brottning med sitt öde – ödet att vara jude – och hans vägran att acceptera detta öde. Det unika i romanen är att skildringen av protagonistens upplevelser före, efter och under vistelsen i koncentrationslägren inte bara avviker från det traditionella sättet på vilket sådana brukar skildras utan, och framför allt, den vinkel ur vilken händelserna skildras. Romanen berättas ur Köves perspektiv och det är ofta förvirrande och förbryllande, där livshotande situationer och allvarliga problem ibland faktiskt ses såsom i en skrattspegel.³

Den realistiska dimensionen i vilken sakförhållandena framställs i *Mannen utan öde* leder läsaren att förvänta sig realistiska reaktioner också hos huvudpersonen. När dessa uteblir och ersätts av bisarra reflektioner reagerar såväl läsaren som Köves samtalspartner med frustration och irritation. Berättarjagets överväganden i flera nyckelscener stämmer inte alls överens med läsarens förväntningar på hans rimliga referensram. Det är möjligt att tolka framställningen av berättarjagets attityd som ett sätt att visa att det som händer i romanen och det som händer i Europa under den tid romanen utspelas faktiskt var otänkbart och är tänkbart i retrospektion endast därför att det verkligen har hänt. (Möjligen kan detta vara en orsak till att bemödandena att förneka förintelsen trots all evidens är så pass framgångsrika.) Berättarsynvinkeln, som konsekvent och oföränderligt är berättarjagets,⁴ möjliggör denna

indirekta teknik och är det mest anmärkningsvärda i romanens tekniska uppbyggnad. Genom denna teknik hävdar *Mannen utan öde* – väl som ett ställningstagande till Adornos berömda uttalande om omöjligheten av poesi efter Auschwitz – att det är omöjligt att realistiskt förmedla det otänkbara (och upplevelserna av det otänkbara) Om detta över huvud taget är möjligt kan det bara ske med hjälp av en indirekt, artificiell teknik.⁵

Romanens bakgrund utgörs således av judeförföljelserna i Ungern 1944. Den framställs med en för en 14-åring iögonfallande okunnighet om den situation han befinner sig i. Detta åskådliggörs genom berättarens absurt naiva och aningslösa funderingar. I flera avsnitt är det omöjligt att förstå – för att inte tala om acceptera – berättarens hållning. Kulmen nås i romanens slutord:

För till och med där vid skorstenarna [i Auschwitz] fanns det något som liknade lycka i uppehållen mellan plågorna. Alla frågar bara om vedermödorna, om ”fasorna”, trots att det för mig kanske är den upplevelsen som är mest minnesvärd. Ja, det är om det, om koncentrationslägrens lycka jag borde berätta för dem nästa gång de frågar.

Om de frågar. Och om jag inte själv glömmer det.⁶

Det estetiska huvudkonceptet i *Mannen utan öde* förefaller vara att utmana läsarna genom att konfrontera oss med våra förutfattade meningar och ifrågasätta dem genom provokation. Något som komplicerar förståelsen av romanen är den konsekventa frånvaron av författarkommentarer till den unge berättarens perspektiv och reflektioner och avsaknandet av ironisignaler eller andra hjälpmedel för läsaren att finna rationella förklaringar till den unge Köves inte sällan helt befängda reflektioner – för att inte tala om när han blir rent ut sagt osympatisk: vissa avsnitt kan karakteriseras som klart antisemitiska vilket inte blir mindre uppseendeväckande av att romanen har skrivits av en judisk f.d. koncentrationslägerfånge. Berättartekniken i *Mannen utan öde* blir härigenom oerhört utmanande; läsaren kan knappast undgå att vid åtskilliga tillfällen bli rent ut sagt rasande på berättarjaget och skulle nog då faktiskt vilja ”knuffa honom åt sidan”.⁷ Det är ett märkligt grepp, inte minst med tanke på att romanen, även om den inte är direkt självbiografisk, byger på Kertész egna upplevelser.⁸

Steg för steg

Mannen utan öde är en jagberättelse som skildrar den fjortonårige György Köves upplevelser under åren 1944–1945, nazist- och fascisttiden i Ungern. Romanen kallades i den första svenska utgåvan från 1985 *Steg för steg*.⁹ När den gavs ut igen 2002

fick den sin nuvarande titel. (Den ordagranna översättningen av originaltiteln skall vara 'ödeslöshet' eller 'att sakna öde'.¹⁰) De båda titlarna speglar två sidor av bokens budskap: "Allt som händer är en följd av vad vi gör och av det vi inte gör – av de 'steg' vi tar, inte av något oundvikligt, förutbestämt öde: [...] egentligen hade det [...] kunnat hända något annat än det som råkade hända" (s. 203). Dessa steg manifesteras dels helt konkret, dels epistemologiskt: "[...] allting klarnar för oss bara så småningom, stegvis, i tidsföljd. När vi har klarat av ett steg och lämnat det bakom oss kommer genast nästa. När vi sedan har fått veta allting har vi också förstått allting" (s. 196).

Steg för steg-principen gestaltas också genom dispositionen, som i princip om än med några avvikelser är kronologisk.¹¹ Den går således steg för steg framåt från det inledande kapitlet (s. 5–23) där familjens avsked från fadern beskrivs; han är kallad till tvångsarbete i ett läger, s.k. arbetstjänst. I det andra (s. 24–33) har fjortonåringen själv inkallats till tvångsarbete utanför Budapest, men huvudsakligen berättas här om hans förhållande till den unga Annamaria med vilken han inleder något som ser ut att kunna bli en kärlekshistoria. (Hon omnämns sedan bara i förbigående i slutet.) En väninna till henne utan namn – hon kallas genomgående "den äldre system" – formulerar viktiga existentiella frågor i samband med den uppflammande antisemitismen, men de gör inte något djupare intryck på Köves.

Tredje kapitlet (s. 34–47) omfattar hopsamlandet av de tvångsarbetande ungdomarna för transport till ett transitläger. Det följande (s. 48–79) inleds med tågtransporten från detta till Auschwitz och omfattar dels tiden i transitlägret, dels den första delen av Köves tre dagar i Auschwitz.

Det femte kapitlet (s. 80–106) skildrar Köves förflyttning till Buchenwald¹² och vidare till ett annexläger, Zeitz. Kapitel sex omfattar den första tiden där (107–134) och beskriver (från s. 117) de allt svårare förhållandena i lägret och berättar jagets allt sämre hälsotillstånd samt den hjälp Köves får av sin något äldre vän Bandi Citrom. Denne räddar Köves liv också i det sjunde kapitlet (s. 135–149) genom att bära honom till en förhållandevis hygglig sjukvårdsinrättning. Köves vårdas sedan i den närbelägna orten Gleina (s. 137). Därifrån transporteras han åter till Buchenwald (från s. 141). Vid ankomsten sorteras Köves till de döda; en oavsiktlig blinkning avslöjar dock att han fortfarande lever och han fraktas åter till en sjukstuga. Vistelsen där fortsätter i kapitel 8 (s. 150–186) i vilket förhållandena börjar bli drägligare, inte minst tack vare en medkännande sjukvårdare; avsnittet slutar med befrielsen av lägret.

Det sista, nionde kapitlet (fram till s. 206) berättar om Köves hemkomst och möten med människor som inte har hans erfarenheter. Det mynnar ut i Köves sammanfattande kommentarer till sina upplevelser – hans filosofi. Här återknyts till två

viktiga temata i romanens början: ”den äldre systems” funderingar kring antisemitismen och vad det innebär att vara jude (s. 30ff.) samt ”farbror Lajos” predikan om det judiska ödet. Revolten mot denna inställning har givit boken dess namn:

Nu var jag också – förklarade han – ”delaktig av det gemensamma judiska Ödet”, och sedan utvecklade han det närmare och nämnde att det ödet ”är en oavbruten förföljelse som har pågått i årtusenden”, men som judarna ”måste acceptera med jämnmod och osjälviskt tålamod”, eftersom det är Gud som har utmätt det åt dem för deras tidigare synders skull [...] (s. 18).¹³

Till dispositionsprincipen hör att tidsplanet konsekvent är berättarjagets nu, även om ett fåtal, korta förklarande återblickar förekommer. Iakttagelserna som redovisas är alltid de just i berättarögonblicket perciperade. Således inleds kapitel 3 ”Nästa dag hände en lite konstig sak”, en beskrivning som senare visar sig vara inte så lite underdriven då den som redan antyttts innebär början på Köves transport till Auschwitz. Trots att hela romanen berättas retrospektivt och huvudtempus är episkt preteritum, utnyttjar berättaren aldrig sin kunskap om det som händer senare annat än i några få återberättade tillfällen.

*Aningslöshetsparadigmet*¹⁴

Berättarjagets hågkomster och reflektioner är så konsekvent präglade av en i det närmaste total aningslöshet om den situation han befinner sig i, att läsaren gång på gång häpnar över den unge mannens föregivna oförmåga att dra vettiga slutsatser – NB de slutsatser som läsaren drar. Dock är det på sin plats att notera att läsarens kunskap *a posteriori* står i ett motsatsförhållande till berättarens okunskap *a priori*.¹⁵ Det förefaller mig inte alltför långsökt att sätta detta aningslöshetsparadigm i samband med efterkrigstidens bekanta ståndpunkt av ”vi visste ingenting”. Köves demonstrerar den hållningen samtidigt som läsaren upplever den som absurd.¹⁶

I ett avsnitt i slutet av tredje kapitlet förklarar berättaren att han avstått från att rymma från transporten till Auschwitz med att ”hederskänslan inom mig tog överhanden” (s. 46). Detta är ju ett fullständigt orimligt resonemang som drastiskt belyser Köves illuderade oförmåga till slutledningar och hans omedvetenhet om sin situation. I samma paradigm ingår en anmärkning som att ”matordningen i Auschwitz var konstig” (s. 94). I ett annat sammanhang säger han att de döda satte hans ”fantasi i rörelse” (s. 94), men detta påstående följs inte omedelbart av någon redogörelse av vad dessa fantasier kunde omfatta, beroende av vilka de döda var och hur de hade dött, utan att ”det inte var tillräckligt för att uppfylla en hel, lång sysslolös dag. Och det var så jag kom på att man tydligen kan ha tråkigt i Auschwitz också

– förutsatt att man är privilegierad” (s. 94). Det är kanske inte i första hand förhållandet att man kunde ha tråkigt i Auschwitz som är så egendomligt här, utan att det nämns i omedelbart sammanhang med anblicken av mördade medfångar.

Den unge Köves är liksom hans jämnåriga kamrater i olyckan ofta påfallande glad och har lätt att skratta. Detta kunde ha sin helt realistiska förklaring i unga människors livsglädje, men hans reaktion när han tillsammans med ett stort antal andra judar har plockats ner från den buss som skulle ha fört honom till hans tvångsarbete är närmast makaber:

I samma ögonblick fick jag syn på en lång gestalt med befallande yttre [...] klädd i höga stövlar [...] på sitt sätt en stilig karl, vältränad och med manliga drag, lite i stil med de tilldragande hjältarna i filmer [---] sedan vände han sig genast till gendarmerna och befallde dem med en röst som uppfyllde hela planen att tills vidare föra ”hela judepaketet” till det ställe där det enligt hans mening hörde hemma, nämligen stallet, och låsa in det där över natten. [---] Jag visste inte åt vilket håll jag skulle gå i hastigheten, och jag minns bara att jag hela tiden var nära att brista i skratt, dels av förvåning och förlägenhet, av känslan av att oväntat ha hamnat mitt i något slags vanvetligt skådespel där jag inte riktigt visste vilken roll jag spelade, dels av en hastig tanke, som bara precis for genom huvudet på mig; och det var min styvmors ansikte när hon kom på att i kväll fick hon vänta förgäves på mig med kvällsmaten (s. 46f.).

Denna munterhet är ju så till den grad malplacerad att läsaren måste undra över Köves mentala beskaffenhet – Köves har ändå vid ett tidigare tillfälle berättat att styvmodern blivit orolig när han är något försenad en kväll (s. 28). Inte heller drar Köves några slutsatser av en äldre medfånges oro för att han blir uppehållen: ”Vad tänkte manne hans mamma, som han hade underrättat om sin ankomst, och hans fru och två små barn, om han inte hann hem till klockan två?” (s. 42). Det citerade avsnittet bildar kulmen i ett aningslöshetsparadigm som dominerar romanen fram till den avslutande tiden i Buchenwald.¹⁷

Den unge Köves oförmåga att inse sin belägenhet och dra vettiga slutsatser visas också vid ett senare tillfälle, då han reflekterar över sin situation som fånge. Han berättar att han en gång ur faderns bokhylla hade tagit ner en bok som var skriven av ”en fånge”. Fångarnas liv intresserade honom emellertid inte, och ”på så vis förblev jag okunnig till den dag när jag hade behövt veta något om det” (s. 80f.). Här spelar författaren således berättarjaget ett språkligt spratt: ordet *fånge* får honom att dra den tokiga slutsatsen att han befinner sig i samma predikament som vilken förbrytare som helst i vilket fängelse som helst.¹⁸

Naturligtvis

Ett uttryck för aningslösheten är att berättarjaget ideligen betecknar det som händer honom med *naturligtvis* eller motsvarande uttryck.¹⁹ Men de företeelser och händelser som berättaren beskriver är ju allt annat än naturliga, och detta att han verkar att helt och fullt acceptera det som händer honom och andra får läsaren att protestera och hamna i samma situation som den journalist som efter berättarens återkomst från koncentrationslägren försöker få en bild av vad som hänt där:

Fick du gå igenom många fador?” och jag svarade att det berodde på vad han menade med fador. Jag hade säkerligen – sa han då, med något besvärad uppsyn – fått hungra och lida brist på mycket, och antagligen hade de väl slagit mig också, och jag sa: ”Naturligtvis.” ”Min käre pojke”, utropade han då, och nu tyckte jag nästan att han verkade förlora tålmodet, ”varför svarar du ’naturligtvis’ på allt och alltid på sådant som inte alls är naturligt? (s. 195).

När Köves i slutet av romanen (äntligen!) ifrågasätter naturligtvis-paradigmet sker det mångordigt och omständligt, på ett sätt som kan tänkas spegla den mentala ansträngning som fordras för att han ska nå dithän; hans funderingar bottnar i att han oväntat har fått en tallrik soppa:²⁰

I alla händelser blev jag efter ett tag tvungen, om också avvaktande, försiktigt, lite i taget, att inse, acceptera tingens vittnesbörd, att detta – tydligen – också var möjligt, också var tänkbart, och att det bara var mer ovant, och så behagligare förstås, men egentligen inte ett dugg konstigare, om jag tänkte efter, än några andra konstigheter som – i ett koncentrationsläger vill säga – är tänkbara, både på det ena viset och precis tvärtom, helt naturligt. Men å andra sidan var det just det som störde mig, oroade mig, i viss mån undergrävde min känsla av säkerhet: om jag nämligen såg nyktert på saken kunde jag när allt kom omkring inte se någon orsak, inte finna något förnuftigt, inget känt skäl, som mitt förstånd kunde acceptera, till att jag skulle råka vara just här i stället för någon annanstans (s. 163).²¹

Ironi?

Det ligger nära till hands att i förstone se ”naturligtvis”-instanserna som ironiska, men de är inte förbundna med ironisignaler, och för prototypisk ironi gäller att det ska vara möjligt för lyssnaren eller läsaren att rätt tolka talarens intention.²² Att Köves inte är självironisk är uppenbart. Jag anser också att det vore felaktigt att påstå att Kertész ironiserar över sin protagonist, även om en viktig förutsättning för ironin uppenbarligen föreligger, nämligen distans. Det saknas också varje spår av ironins vanliga delectare-effekt, dvs. den lustupplevelse ironin ger dem som inte är ut-

satta för den. Detta egendomliga icke-ironiska avståndstagande som Köves ådrar sig är kanske det mest utmärkande draget i romanen.

Köves anmärkning om en rånmördares funktion i lägret som ”att upprätthålla lagen, hans arbete är att se till att det råder ordning och rättvisa” skulle givetvis tolkas som ironisk om den inte omedelbart följdes av ”inte precis någon trevlig tanke till att börja med, det tyckte alla och jag också” (s. 118). Den nattsvarta ironin ligger alltså i själva situationen. Ett annat tillfälle där läsaren i förstone är benägen att uppfatta texten ironiskt är när Köves är så hungrig att han får tröst av att se andra äta. Han iakttar en lång stund en ”civil” hantverkare som äter skärböner: ”Efter en stund dolde han också den [burken] för mig med ryggen, eftersom han vände sig bort, och jag begrep naturligtvis att han gjorde det av medmänsklighet [...]” (s. 128f.). Men det omedelbart följande tillägget förtar intrycket av ironi: ”trots att jag hade velat tala om för honom att han bara lugnt skulle fortsätta eftersom jag för min del satte högt värde också på anblicken, och att den på sätt och vis var bättre än ingenting” (s. 129). Köves synnerligen osannolika tolkning av mannens beteende – det hade onekligen varit mer medmänskligt att dela med sig – överensstämmer med hans aningslöshet i övrigt. I sådana instanser är den unge mannens funderingar rent av mer förnuftsvidriga än den belägenhet han befinner sig i.

Den omvända empatin

Vid ankomsten till Auschwitz skildras selekteringen vid vilken Köves klarar sig genom att ljuga om sin ålder:

Jag kände genast förtroende för läkaren, eftersom han hade ett mycket stiligt yttre och ett sympatiskt, avlångt, slätrakat ansikte med ganska tunna läppar och blå eller grå, i varje fall ljusa ögon med vänlig blick. Jag hade tillfälle att titta noga på honom medan han i sin tur lade sina behandskade händer mot mina kinder och drog ner huden under mina ögon en aning – som läkare brukar och med en rörelse som jag kände igen hemifrån. Samtidigt frågade han med låg men ändå klar röst som skvallrade om att han var en bildad man: ”Wie viel Jahre alt bist du?”²³ – men bara i förbigående. Jag svarade: ”Sechzehn.” Han nickade lätt, men liksom mer för att svaret var riktigt än för att det var med sanningen överensstämmande – det var åtminstone det intryck jag fick i hastigheten. En annan iakttagelse jag gjorde, eller snarare var det bara en flyktig förnimmelse och den kanske var felaktig, var att han verkade nöjd, nästan lättad på något vis; det kändes som om han gillade mig. Och med ena handen fortfarande mot mitt ansikte och den andra pekande mot andra sidan vägen sköt han sedan undan mig och skickade mig bort till de andra, de lämpliga. Pojkarna väntade redan triumferande på mig, skrattande av glädje. Och när jag fick syn på dessa strålande ansikten förstod jag kanske vad det var som skilde vår grupp från den på andra sidan: det var fram-

gången, om jag kände rätt. [---] Jag var också tvungen att konstatera att de allra flesta av männen var mycket orakade och inte precis gjorde ett gott intryck.²⁴ Så här med läkarens ögon kunde jag inte heller undgå att se hur många gamla eller på annat sätt oanvändbara män det fanns bland dem (s. 69f.).

Vi ser i citatet några instanser av ett märkligt paradigms av ”omvänd empati”, där berättarjaget solidariserar sig med sina förtryckare snarare än med dem han borde betrakta som sina egna.²⁵ Det kommer explicit till uttryck i ”Så här med läkarens ögon” och i konsekvens med synvinkeln i uttrycken ”de lämpliga” gentemot ”de oanvändbara” – det som väntar de senare är ju ”den slutgiltiga lösningen på judeproblemet”.²⁶ Ett exempel från början av boken visar kopplingen med naturligtvisparadigmet. Tankegången kan endera beskriva den unge Köves bristfälliga logik eller, vilket väl är en intressantare tolkning, avslöja den psykologiska mekanism som yttrar sig i att vi tycker illa om människor som vi behandlat illa – en slags perverterad projektion eller mycket omvänd empati:

Han svarade inte när jag hälsade, eftersom det är allmänt känt här omkring att han inte är förtjust i judar. Det var därför han slängde till mig ett par hekto för lite bröd. Å andra sidan har jag också hört att det är på det viset han får större vinst på matransonerna. Och på något vis förstod jag i det ögonblicket, av den arga blicken och den skickliga handrörelsen, plötsligt det riktiga i hans tankegång, som gör det omöjligt för honom att tycka om judar: om han gjorde det kunde han nämligen få den obehagliga känslan att han lurar dem. Men som det nu är handlar han efter sin övertygelse, och det är sanningen i en idé som styr hans handlingar, vilket å sin sida – det insåg jag – måste vara något helt annat, naturligtvis. (s. 12).

Den omvända empatin med själva sakläget realiserar i naturligtvisparadigmet. Till detta kan vi också föra yttringarna av acceptans av den absurda situationen som t.ex. yttrar sig i att Köves menar att hans ”dåliga samvete” väcker honom varje morgon i sjukstugan (s. 138) och när han nödgas medge ”Jag var, vi var – kan jag lugnt säga – inte riktigt alltid goda fångar längre [...]” (s. 117f.).²⁷

Någon enstaka gång är det empatiska uttrycket egentligen förtryckarnas: ”En dag råkade jag i händerna på honom [en officer från Auschwitz] och jag måste säga att det stämmer: han skulle gärna gå i elden för sina duktiga män men han har ingenting till övers för slöfockar och sådana som låter andra göra jobbet åt sig – som han själv, med egna ord, uttryckte det när arbetet började.” (s. 120) Genom att anföringsuttrycket kommer ganska långt efter ”slöfockar” och dessutom är markerat med ”med egna ord” uppstår intrycket att den refererande Köves kan tänkas dela värderingen i *slöfockar*.

En i all sin absurditet rörande passus beskriver Köves reaktion inför sin opasslig-

het sedan han slängts upp på den blöta plåten på ett lastbilsflak och fraktats iväg till sjukstugan i Gleina:

Under resan vaktades vi av en soldat som satt på en prydlig hopfällbar pall med sitt gevär, som glänste av regnet, över knäna; hans ansikte uttryckte uppenbar motvilja och olust och drogs då och då, förmodligen vid en och annan lukt eller oundviklig iakttagelse kanske, till en grimas av vämjelse – med en viss rätt för övrigt – det måste jag erkänna. Det som gjorde mig mest ledsen var att han i tysthet verkade bilda sig något slags uppfattning, sluta sig till något slags allmän sanning, och jag hade velat urskulda mig med att det inte riktigt bara var mitt fel och att det här egentligen inte var min natur – men det hade naturligtvis varit svårt att bevisa, insåg jag (s. 137).

Köves, judendomen och antisemitismen

Den ”slags allmänna sanning” Köves nämner i det föregående citatet kan vara en sanning om honom individuellt eller och kanske snarare ”sanningen om judarna”, dvs. antisemitismen. Att detta är så utomordentligt diskret antytt stämmer väl överens med det mest slående exemplet på den omvända empatin, Köves egna oförblommerade uttryck för antisemitism. Utgångspunkten är Köves bristande medvetenhet om sitt judiska ursprung och det judiska.²⁸ Familjen Köves är helt sekulariserad och György har uppenbarligen inte fått någon som helst judisk uppfostran eller ens upplysning. På ett ställe hänvisar han till sin upplevelse vid julgranen, en pjäs som ju inte förekommer i traditionellt judiska hem (s. 184).²⁹ När han konfronteras med ortodoxa, jiddischtalande judar känner han inget annat än antipati:

Av Bandi Citrom fick jag till exempel veta mer om det kufiska sällskap, samfund, folkslag eller hur jag nu ska kalla det [...]. Av Bandi Citrom fick jag också reda på att vi kallar dem ”finnar”. Om man nämligen frågar dem varifrån de är svarar de – om de överhuvudtaget anser en värdig ett svar – till exempel ”fin Minkacs”³⁰ [...] Bandi Citrom känner till deras sort från arbetslägret och har inte särskilt hög tanke om den. Överallt, vid arbetet, under marsch, vid appellen, kan man se dem rytmiskt gunga fram och tillbaka medan de ändlöst mumlar sina böner, som en skuld som aldrig kan betalas av. Om de under tiden till exempel viskar ur mungipan: ”Kniv till salu”, lyssnar vi inte på dem. Ännu mindre, hur frestande det än är, i synnerhet på morgonen, om de säger: ”Soppa till salu” – för hur konstigt det än är äter de inte soppa, för att inte tala om korven som förekommer då och då – ingenting som inte överensstämmer med religionens föreskrifter. Men vad lever de då av? skulle man kunna fråga sig och då skulle Bandi Citrom svara: man behöver aldrig vara orolig för dem. Och det stämmer, för de överlever uppenbarligen.³¹ Sinsemellan och tillsammans med letterna använder de judarnas språk, men de kan också tyska, slovakiska och vem vet vilka mer språk: det är bara ungerska de inte kan – om det inte är fråga om affärer förstås. En gång slumpade det sig så

– jag kunde inte undvika det på något sätt – att jag hamnade i deras kommando. ”Reds di jiddisch?” var det första de frågade. När jag svarade: ”Dessvärre inte” var de färdiga med mig, jag hade misslyckats och de såg på mig som jag vore luft, eller snarare ingenting. Jag försökte prata, få dem att märka mig – men det var förgäves. ”Di bist nischt ka jid, d’bist a shaygets”,³² sa de och skakade på huvudet, och jag bara gapade över att *människor som ändå påstods vara bevandrade i affärer så oresonligt kunde hålla fast vid en sak som de när allt kommer omkring har så mycket mer skada, så mycket mer nackdel än nytta av*. Den dagen kände jag också att jag greps av samma förlägenhet, samma krypande osäkerhet som jag känner igen hemifrån, som om jag inte riktigt stämde överens med de vanliga idealen, med ett ord: lite grann som om jag vore jude, och det var ju ändå ganska konstigt, bland judar i ett koncentrationsläger, tyckte jag (s. 109f.).³³

Det här kursiverade avsnittet visar den irreligiösa och assimilerade judens oförståelse för att så många judar hållit (och håller) fast vid sin religion med alla dess märkliga och obsoleta påbud trots årtusendens förföljelse och umbäranden. Men även meningen därefter är intressant, eftersom den så påtagligt beskriver Köves förhållande till det judiska. (Här frestas man mer än vanligt att skriva också *Kertész*, eftersom problemet diskuteras i flera av hans arbeten.) Köves identitetsproblem beror på hans avvikelser från de ”vanliga idealen” och hans samtidiga oförmåga att identifiera sig med ”judarna”. Dessa karakteriserar han vid ankomsten till Auschwitz sålunda:

Förutom det sedvanliga fångnumret såg jag att allihop också hade en gul triangel på bröstet; och även om jag naturligtvis inte hade svårt att gissa mig till innebörden av den färgen stack den mig ändå plötsligt i ögonen; under resan hade jag nästan hunnit glömma allt det där. Deras ansikten var inte heller precis förtroendeingivande: utstående öron, framskjutande näsor, små, insjunkna, listiga ögon. De såg verkligen ut som judar, i alla avseenden. Jag tyckte att de verkade tvivelaktiga och på det hela taget främmande. När de fick syn på oss pojkar tycktes de bli alldeles upphetsade. De började genast viska snabbt och på något vis jagat, och det var då jag gjorde den förvånande upptäckten att judarnas språk tydligen inte bara var hebreiska, som jag dittills hade trott. ”Reds di jiddisch, reds di jiddisch, reds di jiddisch?” kunde jag nämligen så småningom förstå att de frågade. Både pojkarna och jag svarade: ”Nein.” Jag såg att de inte var särskilt nöjda. Då blev de plötsligt - jag förstod det utan vidare med hjälp av tyskan - allihop intresserade av vår ålder. Vi sa: ”Vierzehn”, ”fünfzehn”, beroende på hur gamla vi var. De protesterade genast häftigt med händerna, huvudet, hela kroppen: ”Zeschzain”, viskade de från alla håll, ”zeschzain” (s. 63).³⁴

Märk särskilt anmärkningen om utseendet: Köves har alltså samma föreställning om och inställning till judiskt utseende som Der Stürmer. Judarna karakteriseras också något senare – som vi redan sett – som ”orakade” och gör ”inte precis [...] något gott intryck” (s. 70). De kontrasterar negativt mot de ”prydliga och välvärdade” tys-

karna (s. 64).³⁵ Det är också värt att notera att Köves under resan till Auschwitz påstår sig ”nästan hunnit glömma allt det där”, vilket ju dels inte låter särskilt sannolikt, dels visar hans attityd till själva det problem som förorsakat hela situationen.

Den ohöjlt negativa beskrivningen av judarna är inte bara en instans av Köves empati med sina vedersakare och speglar inte bara ”vanliga” rasisters åsikter; i själva verket ådagalägger Köves i sin ”naiva” ärlighet ett i vart fall före förintelsen även bland assimilerade judar ingalunda ovanligt betraktelsesätt, men hans uttalade synpunkter brukar inte yppas öppet. Assimilerade judar som Köves far och styvmor upplevde sig före nationalsocialismen och dess konsekvenser mer som ungrare (respektive motsvarande nationalitet i andra länder) än som judar. De assimilerade och bildade medelklassjudarna hyste ingen sympati för sina underklassiga, ”obildade”³⁶ och icke assimilerade, jiddischtalande ”trosbröder” från Polen och Ryssland, säkert framför allt eftersom de var rädda att identifieras med dem. Denna aversion är otvivelaktigt den viktigaste orsaken till det som brukar kallas det judiska självhatet. Detta kommer också tydligt fram i romanen när Köves blir retad för att han är jude:

Dessförinnan hade de förhört sig om vad jag var för en. Jag svarade: ”Ungar”, och jag hörde hur ryktet snabbt spred sig åt alla håll [...]. En av dem sa också: ”Brehd!”³⁷ det vill säga ”bröd”, och hans skratt, som genast följdes av en hel kör, kunde inte lämna mig i något tvivelsmål om att han redan kände till min sort, och det grundligt till på köpet. Det var obehagligt och jag hade på något sätt velat få dem att förstå att det var ett misstag – för ungrarna i sin tur ansåg ju att jag inte hörde till dem –, att jag på det stora hela kunde dela deras uppfattning om dem och att jag tyckte det var konstigt, och vad mera var, framför allt orättvist att de här skulle titta snett på mig just på grund av dem [...] (s. 155).

När Köves schackrar med en av de ortodoxa judarna om priset på en skål gamla potatisskal drar han sig inte desto mindre för att påpeka sin ”likställdhet” – dock utan resultat, varpå han skäller säljaren för ”Judejävel” (s. 129). Detta är intressant – inte i första hand därför att antisemiten Köves själv ådagalägger ett ”typiskt judiskt beteende” utan därför att romanens huvudperson framställs så föga sympatisk. Det vilar onekligen åtskillig ironi över Köves beteende i detta avsnitt!

Romanens bakomliggande problematik – antisemitismen – och dess egentliga grunder diskuteras i ett avsnitt där flickan som genomgående kallas ”den äldre systern” reser den fråga alla judar har ställt sig i tidernas lopp: vad det är som skiljer oss judar från andra och varför vi är så avskydda (s. 30f.). Köves intar ståndpunkten att det är själva betecknandet och sättet som judar behandlas på – i den specifika situationen den gula stjärnan som de tvingas bära – som gör dem till judar, ingenting annat.³⁸ För att argumentera för den ståndpunkten berättar han en parabel som går ut

på att om ett judiskt barn blev ”bortbytt eller förväxlat med en annan familjs barn, en familj som i rashänseende har helt klara papper” skulle ingen komma på idén att märka någon ”avvikelse” hos det barnet (s 32). Köves resonemang gör den äldre systemen helt förtvivlad. Trots att Köves medger att han faktiskt har funderat över saken – om än ”bara som tidsfördriv” (s. 31) – gör han allt för att åter förringa frågans betydelse:

Jag blev fruktansvärt förvånad, för det var ju inte det som var min avsikt. [---] Jag hade nästan på tungan att säga till henne att hon inte skulle bry sig om det, eftersom allt det här inte betyder något för mig, jag föraktar henne inte på grund av hennes ras (s. 32).

Den sista satsen förefaller onekligen bra besynnerlig med tanke på att Köves tillhör samma ”ras” – kanske är det detta som föranleder Köves kommentar i slutet av romanen ”jag tog steg – och det var kanske det svåraste av dem alla – tillsammans med den äldre systemen” (s. 204; avsnittet citeras nedan s. 188f.).

Köves ambivalens inför den judiska religionen åskådliggörs när fångarna vid ett tillfälle bevittnar den utdragna avrättningen av tre medfångar som försökt att fly. Den tidigare nämnda rabbinen tar då upp Kaddisch, bönen för de hädangångna.³⁹ Köves för en kamp mot att låta sig ryckas med av stämningen. Han medger: ”på något vis förstod jag den känsla som gjorde att rabbinens ansikte nästan verkade upplösas, och som hade sån kraft att den till och med fick hans näsvingar att darra så egendomligt”, men han understryker ändå: ”därframme var det ju i övrigt ingenting som förändrades, fränsett de hängdas sista ryckningar”. Han – jag frestas skriva – nödgas medge att han för första gången faktiskt känner ”en viss saknad” och är ”lite ledsen” för att han inte kan be på ”judarnas språk” (s. 127). Men genom att kalla hebreiskan ”judarnas språk” lyckas Köves åter att distansera sig från det judiska och rycka sig ur stämningen. (Han känner givetvis till namnet på språket och har också använt det tidigare, ss. 20 och 63; se också not 28.)

I *Kaddish för ett ofött barn* kommenterar Kertész en annan (oskriven) roman med samma tema som *Mannen utan öde*: Att det är sin egna åsikter som han låter huvudpersonen föra fram kan man möjligen sluta sig till genom fraserna som ”det vill säga som jag låter honom inse”, ”det vill säga låter jag honom säga”:

Det anmärkningsvärda i allt detta är att han i sin existens som nybliven jude befriar sig från sitt judekomplex, finner sin befrielse överhuvudtaget. Han måste nämligen inse att en människa enkom genom att man utestänger henne från en gemenskap inte automatiskt blir medlem i en annan. Vad har jag gemensamt, frågar han, det vill säga låter jag honom fråga, med judarna? Nu, när han också är jude, ingenting, slår det honom, det vill säga låter jag honom plötsligt bli medveten om det. Så länge han åtnjöt

den icke-judiska tillvarons privilegier led han för judarnas, för den judiska tillvarons skull, rättare sagt på grund av privilegiernas och uteslutningarnas omoraliska, kvävande, mördande och i mord mynnande, självmördande system. Han led på grund av några vänner och yrkeskolleger, på grund av hela sin vidare gemenskap om vilken han hade trott att den var hans fosterland; han led av deras hätskhet, deras inskränkthet, deras fanatism. I synnerhet fasade han för de oundvikliga diskussionerna om antisemitism, för alla dessa diskussioners plågsamma meningslöshet, eftersom antisemitismen, som han inser, det vill säga som jag låter honom inse, inte är en övertygelse utan en fråga om kynne och karaktär, ”förtvivlans moral, självhatarnas raseri, de i undergång stadda människornas vitalitet”, säger han, det vill säga låter jag honom säga. Å andra sidan erfor han ett visst mått av misshag gentemot judarna eftersom han visserligen försökte tycka om dem men aldrig var säker att hans experiment skulle lyckas. Han hade en och annan judisk bekant, till och med några judiska vänner som han tyckte om eller inte tyckte om. Men det var något annat, därför att han tyckte om dem eller inte tyckte om dem av rent personliga skäl. Men hur kan man hysa levande kärlek för ett så abstrakt begrepp som till exempel begreppet judendom? Eller för en okänd massa som man stuvar in i detta begrep. (s. 80–81)

Tomrumsparadigmet

Kulmen i osannolikhetsparadigmet bildar den också av formella skäl så viktiga avslutningen av texten som kommenterades i inledningen till denna essä. Givetvis skulle man, om det bara funnes en antydning till ironisignal i kontexten, tolka ”lyckan vid skorstenarna” som en ironisk grimas. Nu är det snarare ytterligare en instans av naturligtvisparadigmet, där det absurda har drivits till sin spets. Eller kan det finnas något annat skäl att berätta om ”lyckan i uppehållen mellan plågorna”? Det enda tänkbara svaret för mig är att se passagen som exempel på att eftersom det är omöjligt att skildra ”helvetet” och ”fasorna” (s. 202), så måste man, om man ändå vill ge en bild av just dessa, skildra deras motsats, ”uppehållen mellan plågorna”. ”Uppehållen mellan plågorna” markerar ett tomrum i ett paradigm som i romanen faktiskt representeras huvudsakligen genom detta tomrum: ”uppehållen” markerar den uteslutna beskrivningen av plågorna.

Till detta paradigm hör Köves torra kommentar till ett vittnesmål av en man som blivit misshandlad av ungerska gendarmer och som berättar: ”På det hela taget ’hade han kunnat råka ut för värre’ sammanfattade han och tillade ’att han hade sett otäckare saker’ på gendarmeriet, och det var sant, jag hade själv sett det” (s. 50). Köves har dock inte tidigare nämnt något om att han har sett någon misshandel.

En variant av tomrumsparadigmet består i att Köves vid ett tillfälle framhäver förträffligheten i något i och för sig tämligen obehagligt för att därigenom det min-

dre förträffliga, som alltså inte omtalas, ska framstå som desto mer obehagligt: ”Att bära cement är verkligen något som varje kommando, med all rätt tycker jag, måste ta emot som en sällsynt ynnest, med en glädje som vi knappt vågar erkänna för varandra” (s. 132f.). Att just det tillfälle som yttrandet syftar på blir en ödesdiger vändpunkt till det sämre för Köves är ett slags ”livets ironi”; den hemliga glädjen är rimligtvis en grov överdrift och kan alltså läsas som en ironisignal. Jag är dock osäker på om det är Kertész intention, eftersom det i så fall vore ett undantag från hans princip att undvika sådana signaler i verket.

Frånvaron av känslor

En del av paradigmet tomrum utgör den generella frånvaron av uttryck för känslor;⁴⁰ de i verkligheten alldeles säkert ohyggligt upprivande avskedsscenerna vid selektionen i Auschwitz skildras t.ex. utan minsta känslomässighet. Beskrivningen sammanfattas: ”Alla dessa bilder, ljud och händelser gjorde mig lite yr och förvirrad i detta gytter som till slut blandades till en enda konstig, brokig, nästan farsartad upplevelse; det gjorde att jag inte kunde uppfatta andra, kanske viktigare saker så bra” (s. 66). Ett liknande, lika oväntat och överraskande ordval som *farsartad* (”ett slags skämt, ett skolpojksstreck”) förekommer när Köves sammanfattar sitt intryck av vad som händer i krematorierna, men här förekommer i alla fall en antydning om Köves reaktion genom hans protesterande mage:

Där framför oss brann just i det här ögonblicket våra reskamrater från tåget, alla de som hade bett att få åka bil, vidare de som på grund av ålder eller andra orsaker hade visat sig vara olämpliga inför läkaren, och så alla småtingar och mödrar eller blivande mödrar, som det redan syntes på – det var vad som berättades. [---] Under tiden – fick jag höra – är de mycket vänliga mot dem, de är omgivna av värme och omtanke, barnen kastar boll och sjunger, och det ställe där de blir kvävda till döds ligger mycket vackert bland gräsmattor, trädjungar och rabatter: det var också därför alltihop i viss mån ingav mig känslan av ett slags skämt, ett slags skolpojksstreck. [---] Jag insåg förstås att om jag såg det från ett annat håll var allt det här ändå inte riktigt något skämt, för jag kunde ju övertyga mig om resultatet – för att uttrycka det så – med egna ögon och framför allt med min mage som protesterade alltmer; men det var ändå den känsla jag hade, och i grund och botten kunde det inte heller ha gått så mycket annorlunda till – åtminstone var det vad jag föreställde mig (s. 87f.).

Avsaknaden av uttryck för känslor bidrar till textens lågmälda stilton – så mycket mer märkligt med tanke på romanens handling.⁴¹ Ett exempel på denna dämpade stilton gäller en grym men endast antydningssvis skildrad dödsmisshandel (s. 125), men än mer frapperande är berättarens reflektioner inför krematorieskorstenarna – inte minst med tanke på att han mycket väl vet vad som försiggår:

Jag måste säga att jag inte kände något särskilt utöver en viss vördnad – och så lukten förstås, som vi vid det här laget hade fastnat i som i en tjock gröt eller ett träsk (s. 86).

En kvinnas lidande och död under transporten till Auschwitz rapporteras känslokallt, inte minst genom omdömena ”rimlig förklaring” och ”rätt förståeligt”, uttryck som genom sin motbudande känslolöshet också faller inom paradigmet ”den omvända empatin”:

Faktum är att ungefär från andra dagens eftermiddag kunde jag inte heller undgå att höra ett visst ljud som kom från vagnen bakom vår; det var inte särskilt trevligt. Den gamla kvinnan – sa de i vår vagn – var sjuk och hade antagligen blivit tokig av törst. Det verkade vara en rimlig förklaring. [---] På förmiddagen den tredje dagen tystnade den gamla kvinnan äntligen. Då sa de att hon hade dött eftersom hon inte fick något vatten. Men vi visste ju att hon hade varit både gammal och sjuk, och därför tyckte alla och jag också att det som hade hänt på det hela taget var rätt förståeligt (s. 60f.).

Den känslokyla som utmärker Köves inte minst i detta avsnitt gör honom till en representant för den ointresserade, oinformerade och oengagerade omvärld som med samma likgiltighet slog dövörat till medan förintelsen pågick – för att inte tala om dem som i dag förnekar att den alls förekom. Mot denna känslokyla i uttrycket kontrasterar inte desto mindre vid några tillfällen effekten. Ett tillfälle är den knappa, sakliga och osentimentala skildringen av hur fadern och de två sönerna Kollman decimeras undan för undan. Känslan mellan fadern och sönerna förmedlas enbart genom att de håller varandra i hand. Men så saknas här också den omvända empatin som är så fränstötande i det förra citatet:

Kollmanns [---] är tre stycken: en kortvuxen, skallig far och en äldre och en yngre pojke [...]. De tre går alltid tillsammans och om det bara finns en möjlighet hand i hand. Nu lade jag efter ett tag märke till att pappan började bli efter och att de båda pojkarna måste hjälpa honom, dra honom med sig vid händerna. Efter ytterligare ett tag var pappan inte med dem längre. Snart därefter var den äldre pojken tvungen att dra den yngre med sig. Sedan försvann han också och då drog den äldre bara sig själv och numera kan jag inte se honom heller någonstans (s. 121).

Estetiskt mycket verksamt är greppet när den ungerska lägerkommittén förkunnar i internradion att lägret är befriat. Det enda berättaren i sin sjuksäng noterar är: ”Men hur jag än lyssnade hörde jag honom, precis som alla de tidigare, bara tala om friheten och inte en antydan, inte ett enda ord om den uteblivna soppan” (s. 185). Här ger det utsagda på ett raffinerat sätt en bild av den i bokstavlig mening utsägliga (och utsagda) hungern.

När Köves vid hemkomsten får veta att fadern omkommit föranleder detta ingen reaktion och ingen kommentar (s. 200). Desto mer gripande är skildringen när Köves först av allt efter återkomsten till Budapest söker upp vännen och räddaren Bandi Citroms hem; effekten uppstår till viss del genom beskrivningen av systemens undertryckta sorg och saknad men också – och inte minst – av Köves lakoniska kommentar:

När dörren sedan öppnades för mig blev jag mycket förvånad eftersom jag efter så lång tid plötsligt såg Bandi Citroms små sneda ögon framför mig igen, fast den här gången i ansiktet på en ännu tämligen ung, svarthårig, lite stabbig och inte särskilt lång kvinna. Hon ryggade tillbaka lite, säkerligen på grund av min jacka – trodde jag –, och för att hon inte skulle komma på idén att slå igen dörren mitt framför näsan på mig frågade jag genast: ”Är Bandi Citrom hemma?” Hon svarade: ”Nej, det är han inte.” Jag undrade om det bara var just nu, för ögonblicket, varpå hon sa, medan hon skakade lite på huvudet och slöt ögonen: ”Överhuvudtaget inte” – och det var först när hon öppnade dem igen som jag märkte att hennes undre ögonfransar glänste lite fuktigt. Det ryckte en aning i munnen på henne också och då tyckte jag att det var bäst att ge sig iväg så fort som möjligt – men då dök det plötsligt upp en mager kvinna med huvudduk och svart klänning, och jag blev först tvungen att tala om för henne också: ”Jag sökte Bandi Citrom”, och hon sa också: ”Han är inte hemma.” Hon däremot menade: ”Kom igen en annan gång. Om ett par dagar kanske”, och jag märkte att den yngre kvinnan då vände bort huvudet med en underlig, avvärande men ändå på något vis kraftlös rörelse samtidigt som hon lade baksidan av handen mot munnen som om hon ville kväva, pressa tillbaka något ord eller ljud som var på väg ut. Sedan var jag tvungen att berätta för den gamla: ”Vi var tillsammans”, och förklara: ”I Zeitz” och på hennes stränga, näst intill rannsokande fråga: ”Och varför kom ni inte hem tillsammans?” liksom urskulda mig: ”Vi skildes åt. Jag hamnade på ett annat ställe sen.” Hon ville också få reda på: ”Finns det fortfarande ungrare därborta?” och jag svarade: ”Javisst, många.” Varpå hon synbart triumferande sa till den unga kvinnan: ”Där ser du!” och till mig: ”Jag säger jämt att det inte är förrän nu de börjar komma. Men min dotter är otålig, hon vill inte hoppas längre” – och jag var nära att säga, men sedan lät jag ändå hellre bli, att enligt min uppfattning var det hon som var klokast, hon som kände Bandi Citrom bäst (s. 192f.).⁴²

Frånvaron av starka uttryck för känslor i Köves egna tankar och den med få undantag genomgående så dämpade stilvalören⁴³ bildar förutsättningen för den enorma verkan som ett helt överraskande *hat* får i slutet av romanen. Det uppträder i den scen som citerades tidigare, där en journalist frågar ut berättaren om hans upplevelser:

[Han] undrade vad jag kände nu när jag var hemma igen och såg staden som jag hade lämnat. Jag sa: ”Hat.” – Han tystnade, men efter en kort stund anmärkte han att han, tyvärr, var tvungen att förstå att jag kände så. För övrigt ansåg han att hatet ”i den givna situationen” hade sin egen plats, sin egen roll, ”till och med nytta”, och han antog, tillade han, att vi var överens och att han visste vem det var jag hatade. Jag sa: ”Alla” (s. 194f.).

Denna replik är viktig av tre skäl: dels innebär den ett brott mot naturligtvisparadigmet, dels bryter den mot den tidigare stiltonen, dels uppstår frågan om vilka som avses med *alla*. Att det inkluderar de Budapestbor som bemött den förre koncentrationslägerfångnen med likgiltighet och antipati är uppenbart. Men med tanke på Köves vemodiga tankar på dem som hjälpt honom, rent av räddat hans liv i Buchenwald, har vi här undantagsvis att göra med en överdrift. I stället är Köves tankar på sina räddare med sin milda kärleksfullhet – trots förebråelserna som väl bara kan ”förstås” rent emotionellt – ett vackert undantag från annars frånvarande känslöstämningar:

Det var den där säregna timmen – till och med nu, till och med här kände jag igen den – min älsklingstimme i lägret, och jag greps av en genomträngande, smärtsam och fäfång saknad efter det: av hemlängtan.⁴⁴ Plötsligt blev alltihop levande, allt fanns här och vällde upp inom mig, alla dess egendomliga stämningar överraskade mig, alla dess små minnen fick mig att darra. Ja, i en viss mening hade livet varit renare och enklare där. Jag kom ihåg allt och jag tog alla i tur och ordning, både dem som inte intresserade mig och dem vars hela berättigande inte kunde vara annat än just detta betraktande, detta att jag fanns här: Bandi Citrom, Pjetyka, Bohus, läkaren och alla de andra. Och för första gången tänkte jag på dem med en aning förebråelse, med ett slags kärleksfullt agg” (s. 206).

Frihet, ansvar och öde

Begreppet *skuld* manifesteras inte explicit i *Mannen utan öde* förrän på ett för berättartekniken typiskt sätt i slutet av romanen.⁴⁵ Efter återkomsten till Budapest uppsöker den unge mannen några äldre, judiska bekanta till hans far som berättar om vad som hänt under Köves frånvaro:

Det var mest ett enda ideligen, nästan tröttsamt ofta upprepat ord som jag lade märke till i deras haranger, med vilket de markerade varje ny vändpunkt, förändring, varje nytt stadium: så till exempel ”kom” de stjärnmärkta husen, ”kom” den femtonde oktober, ”kom” pilkorsarna, ”kom” gettot, ”kom” Donaustranden, ”kom” befrielsen (201).⁴⁶

Men Köves invänder att ödet inte bara ”drabbade” alla, ”det var inte riktigt så att det bara kom: vi gick också” (s. 203):⁴⁷

”Men vad är det egentligen frågan om då?” undrade de och började nästan förlora tålamodet, och jag svarade, medan jag kände att jag blev allt argare jag också: ”Om stegen.” Alla tog sina steg så länge de bara kunde: jag tog också mina steg, och inte bara i ledet i Birkenau utan redan här hemma. Jag tog steg tillsammans med min far, jag tog steg

tillsammans med min mor, jag tog steg tillsammans med Annamaria och jag tog steg – och det var kanske det svåraste av dem alla – tillsammans med den äldre systemen. Nu skulle jag kunna tala om för henne vad begreppet ”jude” betyder: ingenting, för mig åtminstone betydde det ursprungligen ingenting, inte förrän stegen började (s. 204).⁴⁸

Vi ser här ett ytterligare prov på en motstridig formulering. Först hävdar Köves att det judiska inte betyder något för honom (”begreppet jude betyder ’ingenting’”), därefter modifieras detta med ”åtminstone betydde det ursprungligen ingenting, inte förrän stegen började”. Textstället kan läsas som att Köves inställning i själva verket är precis densamma som i diskussionen med den äldre systemen i början av romanen. Det är ”stegen”, dvs. nazisternas och fascisternas mått och steg, som har påtvingat honom en judisk identitet, men det innebär inte att han verkligen identifierar sig med det judiska. Samtidigt blir detta ”ingenting” för tungt att bära också för Köves, på samma sätt som det i diskussionen med den äldre systemen fick henne att gråta. Det vore kanske för mycket sagt att Köves reflektion, särskilt början av hans utbrott, är glasklart tänkt eller uttryckt, men jag tror att det här snarare än logiken är intensiteten i hans maktlösa förtvivlan som är väsentlig:

Också jag hade genomlevt ett givet öde. Det var inte mitt öde men det var jag som genomlevde det⁴⁹ – och jag kunde inte begripa att de inte kunde få in i sin skalle att nu var jag tvungen att göra något med det, jag måste foga in det någonstans, foga det till något, nu kunde jag ju inte nöja mig med att det bara var ett misstag, en slump, något som hade sparat ur eller kanske inte ens hänt. (ib.)

Här kopplas således de två paradigmen som valts till romanens alternativa titlar i den svenska översättningen samman och kombineras slutligen också med det judiska temat. ”Stegen” är de (enligt Köves, fria) val vi gör och det är de som påverkar vårt ”öde”: ”egentligen hade det [...] kunnat hända något annat än det som råkade hända, i Auschwitz likaväl som låt oss säga här hemma när vi tog avsked av min far” (s. 204):

[...] om det finns ett öde är friheten inte möjlig; om däremot, fortsatte jag, och jag blev själv alltmer förvånad, talade med allt större hetta – om däremot friheten finns då finns det inget öde, det vill säga – här hejdade jag mig men bara för att hämta andan – det vill säga då är vi själva ödet – kom jag plötsligt på, och i det ögonblicket framstod detta så tydligt för mig som det aldrig hade gjort förr. Jag tyckte det var lite synd att jag inte hade klokare, så att säga värdigare motståndare än dem (s. 205).⁵⁰

Vad Kertész menar med frihet framgår tydligt i ett av de starkaste avsnitten i *Kaddish för ett ofött barn*. Även där utspelas delar av handlingen under förintelsen. En medfånge (”magistern”) ger berättarjaget (Kertész) dennes matranson i stället för att äta

den själv och kanske därmed rädda sitt eget liv i stället för Kertész. Det som ligger bakom detta beteende är ”så som jag ser det [...] friheten, och friheten framför allt därför att ’magistern’ inte gjorde det som han *borde* ha gjort, det vill säga det som han *borde* ha gjort enligt den rationella beräkning som hungern och livsinstinkten och vansinnet och den med hungern, livsinstinkten och vansinnet i blodsförbund förenade makten hade gjort, han förkastade allt detta och gjorde något annat, något som han *inte borde* ha gjort, något som ingen med sunt förnuft förväntar sig av en människa” (s. 52).

Köves menar uppenbarligen faktiskt att alla är ansvariga för vad som hänt; den plikttrogna lydnaden som enligt Köves gör offren medskyldiga markeras på ett ställe (dock inom parentes!) av styvmoderns iver att införskaffa tyg till de påtvingade judestjärnorna: “[...] det är förstas väldigt ont om gult tyg nuförtiden. (Det vi behövde skaffade min styvmor i god tid.)” (s. 10).⁵¹ Hans samtalspartner kan inte heller undandra sig sitt ansvar:

De hade också tagit sina steg. De hade också vetat, också sett allt på förhand,⁵² de hade också tagit avsked av min far som om vi redan höll på att begrava honom, och det enda de kom ihop sig om senare var om jag skulle åka spårvagn eller buss till Auschwitz [...] (s. 205; anspelar på s. 28).

På Steiners fråga: ”Jamen, vad hade vi kunnat göra?!” svarar Köves: ”ingenting, naturligtvis; eller [...] vad som helst, vilket skulle ha varit precis lika dåraktigt som det att vi inte gjorde någonting alls, återigen, och alltid, naturligtvis” (s. 204).⁵³ Detta svar gör inte Steiner vare sig klokare eller lyckligare – och knappast läsaren heller. Steiners reaktion är förklarlig: ”’Vad?’ röt han åt mig eldröd i ansiktet [...] ’Är det kanske vi, offren, som är skyldiga?!’” (s. 205).

Inte bara Steiner utan också läsaren blir nyfiken på Köves förklaring – men även denna gång är det nog inte bara de två gamla judarna som är oförstående inför Köves utbrott:

[...] och jag försökte förklara för honom att det inte var fråga om skuld, att man bara borde inse det, ödmjukt, enkelt, för blotta meningens skull, av ren hederlighet så att säga.⁵⁴ Det gick inte, det måste de försöka förstå, det gick inte att ta ifrån mig allt, det kunde inte vara så att jag varken var vinnare eller förlorare, att jag inte fick ha rätt och inte heller kunde ha misstagit mig, att jag varken var orsak till eller resultat av någonting, jag kunde helt enkelt inte – försök inse det, nästan bönföll jag dem – svälja den löjliga bitterheten att bara vara oskyldig.⁵⁵ Men jag såg att de inte ville inse någonting, och då tog jag min säck och min mössa och efter ett par förvirrade ord och rörelser, ännu några oavslutade åtbörder och meningar som blev hängande i luften, gick jag min väg (s. 205f.).

Köves har icke desto mindre strax dessförinnan sagt:

Det var jag och ingen annan som tog stegen, och jag förklarade att jag alltid hade varit hederlig i mitt givna öde. Det var bara en enda fläck, ett skönhetsfel, skulle jag kunna säga, som man kanske kunde förebrå mig, och det var att vi satt här och pratade nu – men det var ju inte mitt fel” (205).

Här måste läsaren fråga sig vad Köves menar med sitt ”givna öde” när han just förnekar ”ödet”. Att det inte ”är hans fel” att han sitter och talar med de två gamla männen kan förklaras med att Köves sökt sin far i familjens tidigare våning, men fadern har omkommit och där bor nu andra. Dessförinnan var ju också besöket i Bandi Citroms hem förgäves. Men detta har ändå knappast tvingat Köves att uppsöka de gamla herrarna. Köves minns vid ett tillfälle i denna scen journalistens ord: ”det finns bara givna situationer och i dem nya villkor” (s. 204) – uppenbarligen anser Köves att detta är en mera adekvat beskrivning av tillvaron än att tala om ”öde”. Frågan är dock om skillnaden mellan *villkor* i den aktuella kontexten och *öde* är mer än en semantisk spetsfundighet.

Romanens idémässiga budskap om frihet gentemot ett förutbestämt öde framställs som vi ser i vissa delar självmotsägande och i alla händelser knappast särskilt tydligt. Köves medger också att hans anförande är osammanhängande (s. 204) men inte desto mindre säger han ”framstod detta så tydligt för mig som det aldrig hade gjort förr” (s. 205). Sett positivt speglar denna ambivalens frågans oerhörda problematik och möjligen därav den unge Köves förståeliga förvirring. Samtidigt kanske den samtidiga förvirringen och skenbara säkerheten speglar något i den genom sina upplevelser brådmogne tonåringens självsäkra tro på att ha löst tillvarons kanske svåraste gåta.

Att beskriva det obeskrivliga

De som har skildrat koncentrationslägren har väl alla haft som mål att beskriva det obeskrivliga. *Mannen utan öde* vill programmatiskt visa att detta inte är möjligt. Köves vägrar att förstå metaforer och eufemismer; han vill inte inse vad som avses med ”ett nytt liv” (s. 202) och han opponerar sig mot att man betecknar koncentrationslägren som *helvete* (s. 196f.) eller talar om deras *fåsor* (s. 202):⁵⁶

Och eftersom han [journalisten] teg tillade jag: ”Ungefär så måste man alltså föreställa sig det.” Då sa han [...]: ”Nej, det kan man inte föreställa sig” – och det insåg jag för min del också. Jag tänkte: då är det därför, tydligen, som de hellre kallar det för helvete (s. 197).⁵⁷

Kertész går en annan väg – man frestas säga, en motsatt väg – när han spelar ner ohyggligheterna med underdrifter och talar om ”lyckan” i koncentrationslägren. Detta att kunna föreställa sig fasorna i koncentrationslägrets helvete är förbehållet dem som en gång har väntat de långa tjugo minuterna i kön inför selektionsofficeren. Den ohyggliga väntan beskrivs på ett för *Mannen utan öde* typiskt sätt genom att det inte förekommer minsta antydning om den upplevelse det rimligen måste ha varit fråga om. I stället bäddas den hemska väntan först in i några realistiska antalsangivelser (som inte ger någon uppenbar mening), därefter följer en obegriplig reflektion om att ”den förste och den siste bryr vi oss inte om eftersom de aldrig räknas”,⁵⁸ sedan i en inte helt genomskinlig framställning där steg för steg-temat och ödestemat kopplas samman med tiden i ledet: ”När allt kommer omkring är tjugo minuter ibland, och också i sig själv, en ganska lång tid.” Fortsättningen, ”Varje minut har börjat, pågått och avslutats innan nästa har hunnit börja”, måste väl också rimligen tolkas som ett uttryck för den subjektiva tidens ohyggliga längd i en situation som den som här skildras (eller snarare inte skildras). Men genom den tematiska sammankopplingen med de ovannämnda temata och de svårtolkade kommentarerna blir avsnittet visserligen en litteraturteoretiskt intressant framställning av det icke framställbara, men den ställer därigenom också höga krav på läsarens egen medskapande fantasi:

På varje tåg – jag påstår inte att det alltid och ovillkorligen var så, för det kan jag inte veta något om – men i varje fall på vårt måste man räkna med att det fanns ungefär tretusen personer. Låt oss säga att tusen av dem var män. Vi kan beräkna att undersökningen tog en åt två sekunder per person, oftare en än två. Den förste och den siste bryr vi oss inte om eftersom de aldrig räknas. Men i mitten där jag stod måste man alltså ägna tio till tjugo minuter åt att vänta, innan vi kommer till den punkt där det avgörs: genast gas eller ytterligare möjligheter tills vidare.⁵⁹ Men under tiden rör sig ledet hela tiden framåt och alla tar ett steg, längre eller kortare, allteftersom driftshastigheten kräver.

Då uppstod det en kort tystnad som bara avbröts av ett enda ljud: tant Fleischmann tog ifrån mig och bar ut den tomma tallriken, och jag såg henne inte komma tillbaka mer. De båda gamlingarna frågade vad det här hade med saken att göra och vad var det jag ville ha sagt med det? Ingenting särskilt, svarade jag, men det var inte riktigt så att det bara ”kom”: vi gick också. Det var bara nu som allting verkade färdigt, avslutat, oåterkalleligt, slutgiltigt, så här fruktansvärt snabbt och så här förfärligt svärbegripligt, som om det ”kom”: bara nu, i efterhand, om vi betraktade det baklänges, omvänt. Och så förstås om vi känner till Ödet på förhand. Då är det verkligen bara tidens gång vi kan iaktta.⁶⁰ En fånig kyss exempelvis är lika nödvändig som låt säga en orörlig dag i tullhuset⁶¹ eller som gaskamrarna. Det är bara det att vare sig vi tittar bakåt eller framåt är båda övertygelserna felaktiga – tyckte jag. När allt kommer omkring är tjugo minu-

ter ibland, och också i sig själv, en ganska lång tid. Varje minut har börjat, pågått och avslutats innan nästa har hunnit börja. Låt oss nu – sa jag – ta i övervägande att varje sådan minut egentligen hade kunnat föra med sig något nytt. I själva verket gjorde de inte det, naturligtvis – men man måste ändå erkänna att de kunde ha gjort det, egentligen hade det under var och en kunnat hända något annat än det som råkade hända, i Auschwitz likaväl som låt säga här hemma när vi tog avsked av min far (s. 203).

Genom berättartekniken revolterar Kertész i *Mannen utan öde* orubbligt konsekvent mot läsarens förförståelse och tvingar honom gång på gång att brottas med sitt avståndstagande från det berättande jaget – NB om man som förförståelse har en förnuftig och insiktsfull inställning till de problem som romanen skildrar. Det blir ganska snart uppenbart att författaren i många stycken rimligen inte är solidarisk med sitt berättarjag⁶² – ett fenomen som blir desto mer märkligt med tanke på att Köves är författarens alter ego. Paradigmen som omfattar Köves aningslöshet och hans empati med förtryckarna, hans karakterisering av högst onaturliga händelser som logiska och naturliga, hans rent ut sagt antisemitiska åsikter – kort sagt ”skrattspegelparadigmet” – gör *Mannen utan öde* till en mycket svår roman.⁶³

ABSTRACT

Peter Cassirer, *Förintelsen såsom i en skrattspegel – om Imre Kertész Mannen utan öde. (The Holocaust as in a Funny Mirror. On Imre Kertész' Fateless.)*

Imre Kertész' novel *Fateless* (Swedish *Mannen utan öde*) has often been characterised as depicting life in a concentration camp. But even though the essential part of the story takes place in camps, the novel primarily deals with existential questions about what it means to be Jewish, a question evoked by the persecution of Jews in Hungary during World War II. The uniqueness of the novel lies not only in its questioning of the traditional way of dealing with these problems, but also and above all, the provoking manner in which these questions are posed.

The story is told through the perspective of a fourteen-year-old Jewish boy from Budapest. One may interpret the purpose of the storyteller's attitude as a way of showing that the events in the novel (which depict what happened in Europe at that time) were truly unbelievable and become believable only in retrospect and only because they did indeed happen.

The title of Imre Kertész' novel relates to the protagonist's denial that his experiences in Auschwitz and Buchenwald were the result of his "fate", i.e. the fate of being Jewish. Many of the storyteller's reflections in dangerous and even life-threatening situations are so strange and unrealistic that the reader does experience them almost as if they were seen in a "funny mirror".

Kertész' main æsthetic intent seems to be to challenge the reader by confronting us with

our prejudices and questioning these through provocation. The callous, insensitive, sometimes actually shocking manner in which the protagonist tells the events he witnesses, events that must have been indescribably horrible, makes him symbolic of all those who actually were uninterested, uninformed and unengaged during the time of the Holocaust, as well as those who persist in denial that it took place in the first place.

NOTER

- 1 Alla hänvisningar syftar till upplagan i Pocketpan 2002.
- 2 Bland många andra Örjan Abrahamsson i GT-Expressen 1999-05-13: "Sakligt och helt utan sentimentalitet skildrar Kertész livet i Auschwitz", och Eva och Georg Klein i förordet till den svenska upplagan 2002.
- 3 Skrattpiegel får här inte tolkas i någon humoristisk mening utan enbart i meningen 'förvridet, vanställt'.
- 4 Ett exempel på berättarsynvinkeln är "jag såg henne inte komma tillbaka mer" (s. 203) i st. f. t.ex. "hon kom inte tillbaka mer". Texten består också av berättarjagets egna reflexioner med några få undantag. Dessa utgörs i huvudsak av avsnitt där det judiska temat behandlas: dels "den äldre systemens" inlägg i identitetsdiskussionen i romanens början, dels två avsnitt i mitten respektive mot slutet av texten där en rabbin får framföra ett religiöst budskap.
- 5 I sitt filmmanus till romanen har Kertész utvecklat detta explicit: "Der bildlichen, anschaulichen, sozusagen 'realen' Darstellung des Holocaust, der nationalsozialistischen Konzentrationslager, steht ein Verbot entgegen, das auf einem stillschweigenden Konsens beruht. Nach diesem Konsens ist die industrielle Liquidation von sechs Millionen Menschen nicht vorstellbar und verbietet es sich, sie vorstellbar zu machen. Die mit ihr verbundenen Qualen gelten als nicht beschreibbar und nicht darstellbar" (*Schritt für Schritt. Drehbuch zum Roman eines Schicksallosen*, Frankfurt a. M. 2002 s. 77). (Ungefär: 'Det härskar en stillatigande konsensus om att det är förbjudet att försöka framställa en realistisk, åskådlig bild av förintelsen, av de nationalsocialistiska koncentrationslägren. Enligt denna konsensus går det inte att föreställa sig den industriella likvidationen av sex miljoner människor och detta förbjuder oss att göra den föreställbar. De kval som är förbundna med denna likvidation anses vara obeskrivliga och således omöjliga att beskriva.')
- 6 Märk i slutet av citatet hur författarjaget nästan omärkligt glider in mellan texten och berättarjaget genom det explicita betonandet av berättarsituationen och det implicita hävdandet att läsaren just varit med om en berättelse. Därigenom kompliceras ytterligare det alltid problematiska förhållandet mellan ett berättande "jag" och författaren.
- 7 "Den som överlevt koncentrationslägren får veta hur han bör tänka på det som han har upplevt, oavsett om dessa tankar överensstämmer med hans verkliga erfarenheter. Det autentiska vittnet står snart bara i vägen, man tvingas knuffa honom åt sidan" (Kertész, "Får man skratta åt förintelsen?", Dagens Nyheter 1999-02-06. [Frågan avser Benignis "Livet är underbart"].) Kertész har onekligen själv öppnat för kritiken: genom att över-

- lämna en komplicerad tolkningsbörda helt till läsaren utsätter han sig helt medvetet för risken att bli ifrågasatt.
- 8 ”Hur kunde det komma sig att dessa meningar för mig bara innehöll ett endast tänkt skeende, en tänkt kreatursvagn, ett tänkt Auschwitz och en tänkt fjorton och ett halvt år gammal pojke – fastän denna fjorton och ett halvt år gamla pojken var jag själv en gång i tiden?” (Imre Kertész, *Fiasko*, Stockholm 2000, s. 69). I andra delen av *Fiasko* heter den berättande figuren f.ö. också Köves. Att Kertész i olika sammanhang förnekar att *Mannen utan öde* är självbiografisk måste väl rimligen betyda att han inte solidariserar sig med berättaren. Framställningssättet kräver därför gång på gång att läsaren gör en sannskyldig ansträngning för att hålla isär den gestaltade fiktiva personen från hans författare.
- 9 Den tyska översättningen av Kertész filmatisering av sin bok har som vi ser i not 5 just namnet *Schritt für Schritt*.
- 10 Georg Klein, pers. komm., resp. Nils Schwartz i Expressen 1998-04-27. Den tyska översättningens titel är *Roman eines Schicksallosen* och den engelskas *Fateless*.
- 11 Första stycket av kapitel 4 (s. 48) utspelar sig på tåget till Auschwitz medan handlingens nu-punkt börjar i andra stycket och utspelas i transitlägret. Ankomsten dit beskrivs dock först på s. 51. Samma teknik tillämpas vid resan till Buchenwald som skildras på s. 146 medan ankomsten framställs redan på s. 141.
- 12 Till skillnad från Auschwitz-Birkenau, som var ett utrotningsläger, var Buchenwald ett sk. arbetsläger. Huvuddelen av dess ca 238 000 fångar ”fullgjorde tolvtimmarsskift dygnet runt som slavarbetare i kringliggande fabriker. I B. fanns ingen gaskammare, men hundratals fångar dog varje månad på grund av sjukdomar, utmattning och miss-handel, eller avrättades. Lägret inrymde också en avdelning för ’medicinsk forskning’. Avdelningen, som lydde under Waffen SS, hade tekniker och läkare anställda, vilka använde internerna som försöksobjekt” (Nationalencyklopedin, sv. Buchenwald).
- 13 En mildare form av ödestro ger Annamaria uttryck för när hon efter sin första kyss med Köves menar ”Det var tydligen meningen att det skulle bli så här” (s. 29). Hennes föreställning att de första kyssarna skulle leda till ett kanske livslångt förhållande uttrycks rörande när hon karakteriserar det faktum av att hon inte sympatiserat med Köves inlägg i diskussionen med den äldre system med ”Det här var vårt första gräl” (s. 33).
- 14 Om termen paradig se Cassirer, *Stil, stilistik & stilanalys* (2003) s. 166ff.
- 15 ”Det var bara nu som allting verkade färdigt, avslutat, oåterkalleligt, slutgiltigt, så här fruktansvärt snabbt och så här förfärligt svårbegripligt, som om det ’kom’: bara nu, i efterhand, om vi betraktade det baklänges, omvänt” (s. 203). (En bättre översättning än *omvänt vore från andra hållet*; tack Dora Kós-Dienes för all hjälp med att jämföra med det ungerska originalet!)
- 16 Historiskt måste vi dock notera att åtskilliga av Europas judar delade denna aningslöshet eller i vart fall hyste förhoppningen att de på något sätt skulle förskonas från direkta förföljelser. Inskränkningarna i judarnas frihet gick nämligen just ”steg för steg” och många trodde att de skulle bli övergående. Dessutom hade givetvis endast de väl bemedlade möjlighet att överhuvud överväga emigration. Sådan var dessutom i många

fall i det närmaste omöjlig, eftersom många länder (bl.a. Sverige) vägrade judar inrese-tillstånd. Situationen för asylsökande under slutet av trettio-talet påminner således slående om den som råder i dag.

- 17 Mellan denna aningslöshet och våra kunskaper uppstår under läsningen av romanen ett spänningstillstånd som formligen ropar efter en upplösning eftersom läsaren vägrar att acceptera det han ser som Köves osannolika naivitet.
- 18 Köves har tidigare bläögt undrat vad fångarna i Auschwitz ”hade begått för brott” (s. 66; ett liknande resonemang förekommer s. 74). Han noterar att det förekommer zigenare i lägret: ”men hittills har jag aldrig hört talas om att de också skulle vara brottslingar” (s. 87). Köves har dock tidigare insett vad den gula triangeln på fångarnas kläder har för innebörd (s. 82) och borde egentligen inte vara så naiv.
- 19 Mer mångordiga exempel är t.ex.: ”i grund och botten kunde det inte ha gått så mycket annorlunda till” (s. 88); ”helt självklart” ss. 51 och 52. Fenomenet kommenteras i Kertész, *Galärddagboken*, Stockholm 2002: “[...] kort sagt, så länge livet är onormalt, så länge inordnar sig onormala företeelser utan vidare i det normalas naturliga ordning” (s. 137).
- 20 Läsaren frågar sig inte sällan med Köves hur det kommer sig att judar avlivas i tusental om dagen i en del av ett läger medan man i en annan ger somliga sjuka en viss vård.
- 21 I citatet ser vi exempel på den mångordighet som i så hög grad präglar den unge Köves begründanden. Denna mångordighet kombineras inte sällan med naturligtvisparadigmet, exv. när Köves konstaterar att ”vänskap tydligen också är något som tar slut, något som livets villkor sätter gränser för – helt naturligt förresten, ingen tvekan om det” (s. 122) eller det besynnerliga tillägget i ”min fars föräldrar, min farfar och farmor” (s. 15). När Köves överhuvudtaget drar en slutsats verkar den anmärkningsvärt mödosamt åstadkommen: “[...] jag har med ett ord förstått att de här båda delar förmåner, nackdelar, glädje, bekymmer, alla möjliga saker och till och med tillgångar och ransoner med varandra – att de alltså är vänner som man brukar säga.” (s. 170). Ytterligare ett (ganska obetalbart) exempel på mångordigheten är att Köves finner det ”en i grund och botten glädjande händelse” när man hör krigsbuller på avstånd i lägret, vilket innebär att kriget går mot sitt slut; han lägger dessutom till: ”det kan jag inte förneka” (s. 179). Här råder en påtaglig överensstämmelse mellan Köves och hans upphovsman; i *Kaddish för ett ofött barn* (1996) talar Kertész om sin ”logorrheas hela ordsvall och tvång” (s. 97).

Mångordigheten är en kontrapunkt till det jag nedan kallar *tomrummen* i texten: där läsaren skulle uppskatta viss tydlighet för tolkningen uteblir denna medan det ganska självklara utförs mångordigt. Stilgreppet förstärker kanske effekten av tomrummen men det skulle inte desto mindre brännmärkas av en lärare i skriftlig framställning. (Det kritiserar också i förläggarkommentaren, som kommenteras i not 35.) Det förefaller nämligen inte osannolikt att pratigheten (som i originalet dessutom är ytterligare förstärkt genom ett antal icke översatta uttryck som närmast motsvarar engelskan *well*) kan få läsaren att bli mindre uppmärksam.

Medan mångordigheten inte har någon estetisk verkan uppträder i citatet flera exempel på ett annat stildrag i romanen där ett uttryck varieras, oftast i en grupp om tre,

ibland fyra ord. Detta stildrag ger en viss rytm och har ofta en närmast poetisk kvalitet, exv.: ”en stämning, en känsla, ett allmänt intryck skulle jag kunna säga (s. 92), ”långsamt, tyst, sorgset, håglöst”; ”knota, be eller protestera” (s. 141). I hanteringen av dessa variationer bör den svenska översättningen lovordas! (Det finns dock också ett antal exempel på mindre väl lyckade översättningar i den svenska texten.)

Citatet ovan ger också en bild av hur pass komplex syntaxen kan vara genom de in-skjutna kommentarerna.

- 22 Om prototypisk ironi se Cassirer, *Stil, stilistik & stilanalys* (2003) s. 217. Aningslösheten i Köves hållning påminner något om stadsbornas i Pär Lagerkvists ”En hjältes död”. En viktig skillnad mellan texterna är dock att ”En hjältes död” skildras av en utomstående berättare medan *Mannen utan öde* återges av ett berättarjag. Ironin i ”En hjältes död” uppstår därför i samspelet mellan författaren och läsaren. I *Mannen utan öde* uppstår en avståndstagande distans mellan läsaren och berättarjaget och en förmodan (och förhoppning) om att författaren inte är solidarisk med berättarjaget. (Om lagerkvisttexten se Cassirer, ”En hjältes död” i *Språket i bruk* utg. av Ulf Teleman & Tor Hultman. Lund 1974 s. 229–257.)
- 23 Ett av flera tillfällen då Köves återger felaktig eller icke idiomatisk tyska.
- 24 En grotesk iakttagelse efter flera dygns transport tillsammans med dessa ”orakade” män.
- 25 Det är också anmärkningsvärt att ingen annan person i romanen beskrivs vare sig lika ingående eller lika positivt som den selekterande läkaren.
- 26 Genuin empati visar Köves dock vid middagens inför faderns avresa till arbetslägret när han av hänsyn till denne mycket klarsynt påstår sig inte ha någon aptit trots att han är hungrig (s. 13f.).
- 27 Några reflektioner liknar nästan en parodi på tysk borgerlig arbetsmoral: ”I alla händelser är det så att vi till att börja med alltid tar itu med nya saker med de bästa avsikter, till och med i ett koncentrationsläger – det är åtminstone min erfarenhet: tills vidare var det nog att jag blev en bra fånge, så skulle framtiden föra med sig resten: det var i stort sett min uppfattning, det var vad jag grundade min livsföring på, liksom jag för övrigt såg andra göra” (s. 107f.). Vad Köves inte nämner är att de som inte visade ”de bästa avsikter” avrättades på stället, vilket torde ha bidragit till ”den goda viljan”.
- 28 Köves använder aldrig pronomenet *vi* om sig och judar och han kallar hebreiskan ”judarnas språk” (ss. 63 och 120). Detsamma gäller jiddisch, som Köves betecknar som ”det konstiga språket” (bl.a. s. 100).
- 29 I assimilerade judiska familjer firades dock (och firas säkert fortfarande) vad som i Tyskland kallades Weihnucca, dvs. en kombination av Weihnachten (jul) och den judiska högtiden Chanukka; där förekom ofta också julgran.
- 30 Här blir nog en läsare utan kunskaper i jiddisch mycket förbryllad. Det *fin*, som senare ger upphov till benämningen ”finnar”, härrör från (det lokala) uttalet i jiddisch av tyska *von*. Jiddisch är ett blandspråk med medelhögtyskan som grund och med inslag av hebreiska ord och senare – efter det att judarna fördrivits österut – av inte minst polska, ryska och litauiska. Det talades allmänt i hemmet av judarna i dessa länder till skillnad från hebreiskan, som användes enbart i religiösa sammanhang. De judar som integrera-

- des och assimilerades i Västeuropa under 1800-talets senare del slutade tala jiddisch och det kom att användas endast i Östeuropa. (Ett motsvarande blandspråk, ladino, talades av de spanska och portugisiska judarna och fördes med dessa efter förföljelserna under det sena 1400-talet till Medelhavsområdet och Balkan. Till skillnad från jiddisch blev ladino inget litteraturspråk.)
- 31 Kertész har i andra sammanhang framhållit att lägerfångar med stark religiös tro eller politisk övertygelse lättare överlevde lägervistelsen. I filmmanuset till *Mannen utan öde* kommer detta explicit till uttryck (*Schritt für Schritt* s. 113).
- 32 'Du är ingen jude, du är en icke-jude'. *Shaygets* (jiddisch), mask. 'icke-jude', är ett mer negativt laddat ord än det vanligare *goj*, från hebreiskan, där det betyder 'folk'. På jiddisch betyder det 'icke-jude'. (Leo Rosten, *The joys of jiddish*. Harmondsworth (USA) 1983 sv. *shaygets, goj*.) Eftersom jiddisch skrivs med hebreiska bokstäver där de flesta vokaler inte noteras förekommer en vid dialektal variation av dessa i många ord. Se också not 39.
- 33 I inledningen av citatet tillämpas steg för steg-principen: i början talas om "det kufiska sällskap, samfund, folkslag eller hur jag nu ska kalla det", medan det i slutet av avsnittet visar sig att berättaren mycket väl vet vad detta "kufiska sällskap" är för något.
- 34 Med *zeschzain* avses ett jiddiskt uttal av tyska *sechzehn*, 'sexton'. Anledningen till att de vill uppmana pojkarna att säga att de är sexton år är att barn under den åldern omedelbart selekterades till gaskamrarna.
- 35 I *Fiasko* refereras vid flera tillfällen ett förlagsomdöme om *Mannen utan öde* där inte minst Köves attityd gentemot judarna ligger till grund för refuseringen. Förläggarbrevet kan givetvis vara fiktion men gör ett synnerligen autentiskt intryck, inte minst därför att de viktiga punkterna i det rimligtvis överensstämmer med läsarens egna intryck.
- 36 Att dessa "obildade" judar kunde ha djupa kunskaper i de religiösa skrifterna var ingenting som räknades dem tillgodo i dessa sammanhang. Det kanske förtjänar att nämnas att ättlingar till dessa "obildade" östjudar efter endast några generationers emancipation och integration med omgivande kulturer kunde heta Lamm, Levertin, Schück och Warburg. (Tack Sverker Göransson för det påpekandet!)
- 37 Uttalet "brehd" (för *bröd*) motsvarar den delabialisering som kan tänkas utmärka en jiddischtalandes uttal i jämförelse med ett svenskt uttal av *bröd*. Varken den tyska eller engelska översättningen har lyckats spegla originalet lika väl.
- 38 Vi har dock i citatet ovan sett att Köves vid ankomsten till Auschwitz mycket väl urskiljer judar från andra och här består det "judiska" inte i den gula triangeln på fångdräkten. Det osympatiska "judiska utseendet" har inte heller figurerat i Köves inlägg i diskussionen med den äldre systemen och föranleder inte heller Köves att ompröva sin tidigare ståndpunkt – han hävdar i romanens avslutande ställningstagande samma synsätt som i det tidigare meningsutbytet.
- 39 "[...] det ljudet om och om igen som ett slags underjordiskt brus: 'Jiskadal, vöjiskadal', till och med jag vet att det är den så kallade 'Kaddisch', judarnas bön till de dödas ära" anmärker Köves (s.127), men "han" är inte mer kunnig än att han citerar det andra ordet fel. Den traditionella svenska transkriptionen av inledningsorden är *jiskadal v'jiskadasch*,

'[ditt namn] skall vara upphöjt och helgat'. *Kaddisch* är ett arameiskt ord som här betyder närmast 'helgelse'. Bönen förekommer vid flera tillfällen i framför allt den östeuropeiska gudstjänsten och inte endast i samband med minnet av de hädangångna.

Hebreiska eller arameiska och jiddisch transkriberas på olika sätt i olika språk. Översättare till svenska följer i allmänhet originalets translitteration i stället för den svenska eftersom de oftast inte känner till denna och uppenbarligen inte anser det nödvändigt att göra sig underkunniga om den. Således har Maria Ortman i sin översättning transkriberat den första stavelsen i det andra citerade ordet i bönen enligt Kertész ungerska. Den inledande stavelsen *vö-* ('och') borde som framgår ovan skrivits *v'*; ljudet som markeras med apostrof är en sk. halvokal. Den uttalas kort och obetonat ungefär som e i enklitiskt bestämd artikel (hörnet).

Sje-ljudet (den hebreiska bokstaven shin) har tidigare tecknats *sch* som i Ortmans skrivning av *Kaddisch*. Numera skrivs ljudet i anslutning till internationell (läs amerikansk) praxis, ofta *sh*, som i Erwin Rosenbergs översättning av *Kaddish för ett ofött barn* och i Ortmans *shaygets*. (Den tyska transkriptionen är *sche(j)getz*; Salcia Landmann, *Jiddisch. Abenteuer einer Sprache*. München 1964 (och senare), sv *schejgez*). För någon som vill transkribera jiddisch uppstår nu frågan hur sje-ljudet i ursprungligen tyska ord (som exempelvis just i namnet *jiddisch*) ska tecknas. Principen borde väl vara den att skrivningen *sch* bibehålls i tyska ord medan sje-ljudet skrivs *sh* i hebreiska och andra. Eftersom så ingående etymologiska kunskaper knappast kan krävas av translitteratörer och översättare torde väl sje-ljudet komma att enhetligt tecknas *sh* inom en snar framtid.

I sammanhanget kan påpekas den inkonsekventa skrivningen i översättningen av det tyskt/jiddiska *zeschzain* (s. 64) (motsvarande ty. *sechzehn*) – här skrivs inte bara det inledande tonande s:et med z (som i ungerskan) utan också det inledande ljudet i andra stavelsen, som ska uttalas som z i tyska, alltså ts-.

- 40 Det finns undantag; det kanske viktigaste är ”den äldre systemens” utbrott som citeras nedan i not 54. Ett annat undantag inträffar när Köves ser de rakade kvinnliga koncentrationslägerfångarna: han blir ”lite rädd” (s. 91), en känsla som strax därpå beskrivs ”som ”den egendomliga, främmande känsla som jag först hade upplevt när jag såg kvinnorna” (s. 92). Intressant är Köves förhållningssätt inför faderns avresa till arbetslägret: ”[...] han strök mig över huvudet. Och den beröringen fick min strupe också att snöras ihop något, för första gången idag”. Det vore inte Köves om han inte omedelbart lade till: ”men det var inte gråt utan ett slags illamående” (s. 14). I slutet av avsnittet ser vi prov på samma nedtonande: ”Men i nästa minut befann jag mig i hans armar, och hans omfamning kom oväntat, på något vis var jag inte förberedd på den, efter det han hade sagt. Jag vet inte om det var därför mina tårar började rinna, eller om det helt enkelt var av utmattning, eller kanske därför att jag ända sedan min styvmors första uppmaning på morgonen på något vis hade förberett mig på att de ovillkorligen måste börja rinna just i det här ögonblicket; men hur det än låg till var det ändå bra att det hände, och jag tyckte det verkade som om min far blev glad åt att han fick se det. Efter det skickade han mig till sängs. Jag hade hunnit bli mycket trött. Men, tänkte jag, vi fick i alla fall tillfälle att skicka iväg den stackaren till arbetslägret med minnet av en fin dag” (s. 23).

(I slutet av citatet ser vi ett av exemplen på det egendomliga substantiverade adjektivet *stackaren* som förekommer några gånger i romanen (om fadern s. 23, 27 och om modern (s. 207). Det gör ett synnerligen egendomligt intryck i sammanhanget genom den nedlåtande välören. Georg Klein skriver i manus till en kommande essäsamling ”i [...] ungerskan lägger man ordet ”stackars” före döda anhörigas eller vänners namn. Det skall helst uttalas med en sorgsen min”. (“Läktaren och scenen”. Manuskript 2004.)) Översättningen borde ha valt ett annat uttryck.)

- 41 De här och där inströdda underdrifterna är också ett iögonfallande stildrag. Deras effekt – utom förvåning över de uteblivna starkare reaktionerna – förefaller mig dock svår att beskriva: ”På det hela taget kunde jag inte känna mig särskilt nöjd med de klädesplagg som jag hade tilldelats i koncentrationslägret, de var föga ändamålsenliga och hade många fel, ja, de gav rentav upphov till obehag – i stort sett kan jag lugnt påstå: de var odugliga” (s. 130). Notera också mångordigheten!
- 42 Det kan vara värt att notera att detta avsnitt saknar de mångordiga satsinsnitten och, med undantag av slutets ”enligt min uppfattning”, också de annars så vanliga osäkerhetsmarkörerna. Det är i all sin stillsamhet det enligt min mening starkaste avsnittet i romanen.
- 43 Undantag är förutom de överordnades rytanden i lägren, som genom sin kontext inte är anmärkningsvärt, ”den äldre systemens” utbrott (se not 55) och gamle Steiners utbrott som citeras nedan s. 190.
- 44 Vilken alldeles osannolik fantasi måste inte den författare besitta som kunde föreställa sig att en befriad koncentrationslägerfånge skulle kunna få ”hemlängtan” om han inte själv hade upplevat något så kontraintuitivt!
- 45 Ordet *skuld* förekommer visserligen dels när Köves farbror i det första kapitlet frågar om han har bett för sin far (s. 19), dels om judarna som ”ändlöst mumlar sina böner, som en skuld som aldrig kan betalas av” (s. 109), men detta är inte i meningen ’ansvar’ som här.
- 46 Ungern ockuperades av tyskarna i mars 1944. Samma år hade Budapests getto inrättats; det föregicks av att judar samlades i vissa ”skyddade hus” som märktes med stora gula davidstjärnor. Planerna för den ”slutliga lösningen” omfattade alla Ungerns 800.000 judar, och 600.000 av dessa deporterades från den ungerska landsbygden; Horthy stoppade deportationen av Budapests judar i början av juli. (Det intyg i kap. 2 som ger Köves rätt att passera stadsgränsen och som hans omgivning tror är en trygghet blir alltså i stället orsak till hans deportation.) Den femtonde oktober samma år deklarerade Horthy att Ungern bröt med sina tyska allierade och blev av den anledningen avsatt av dessa. Därefter tog de ultrafascistiska pilkorsarna makten och hade ett omtyckt nöje i att driva judiska kvinnor och barn och (i den mån sådana fanns kvar) män ur de ”skyddade husen” ut i Donau för att skjuta dem där. Endast Raoul Wallenbergs personliga uppträdande räddade svenskhusen. (Georg Klein, ... i *Stället för hemland*. Stockholm 1988 och Peter Kadar, muntl. komm.)
- 47 En motsvarighet till textens *kom* är svenskans *inträffa* och *ske*, vars grammatiska subjekt är resultatet av vad som inträffat respektive skett, medan det handlande subjektet, agenten, undertrycks. Därigenom åstadkoms effekten av att skeendet beror på en hö-

- gre makt eller eljest opåverkbar kraft. (Se Cassirer, *Stil, stilistik & stilanalys* Stockholm 2003, s. 118ff.)
- 48 Köves är inte helt konsekvent: han ”bars, knuffades [...] framåt” i Auschwitz (s. 79). Detta vore givetvis inte så viktigt om det inte innefattade hela problematiken om vad som var möjligt att göra och, inte minst, underlåta att göra, i den situation som rådde.
- 49 *Öde* används här uppenbarligen i två meningar. Köves ”öde” är ju att vara jude, ett öde han förgäves värjer sig mot. Det verkar inte helt osannolikt att originaltitelns innebörd – ’Att sakna öde’ – kan syfta på just denna aspekt av ”öde”.
- 50 Med ”värdigare motståndare” menas nog personer som har gjort samma erfarenheter som Köves, dvs. varit fångar i Auschwitz: “[...] jag svarade inte ens eftersom jag långsamt började inse att det tydligen fanns ett och annat som vi aldrig kunde diskutera med främlingar, med människor som var okunniga, i viss bemärkelse barn, så att säga” (s. 195).
- 51 Vid de få tillfällen då någon (om än på ett anspråkslöst vis, flyktförsöket undantaget) sätter sig upp mot förordningarna i lägret betecknas detta handlande med *envishet* eller *egensinne*: ”Jag misstänker till och med, och efter en längre tids erfarenhet vågar jag också påstå rent ut, att själva risken, detta egensinne, jag skulle kunna säga trots, i viss mån hör till – det var åtminstone så jag tolkade det svårbestämda uttrycket i dessa snabbt försvinnande ansikten som ändå tycktes lysas upp som efter ett framgångsrikt rackartyg; som om de ändå hade lyckats förändra något – så föreföll det –, göra åverkan, åstadkomma någon liten skada på något, på en viss ordning, den vardagliga tråkigheten, kanske en aning på själva naturen, åtminstone som jag uppfattade det” (s. 171; andra exempel ss. 109, 112, 127, 177). *Envisheten* leder till en viss frihet. Rabbinen i Buchenwald kontrasteras positivt mot farbror Lajos genom den förres ”*envishet*” (s. 127 resp. 197f.).
- 52 Beskyllningen är synnerligen orättvis, även om det är mycket rimligt att Köves omgivning var mindre aningslös än han själv.
- 53 Slutet av citatet kan läsas som ’att vi inte gjorde någonting som vanligt, och som vanligt ansåg vi det vara helt naturligt’.
- 54 Märk uttrycket ”av ren hederlighet” i detta citat och *hederlig* i nästa. Orden *hederlig(t)*, *anständighet*, *ärligt*, *plikt*, *samvete* förekommer vid ett antal tillfällen i texten. De flesta – dock knappast de här förekommande – hör till det omvända empatiparadigmet och uttrycker en i sammanhanget icke adekvat solidaritet med situationen: ”Vi stannar naturligtvis inte kvar på britsen – så barnslig kan ju ingen vara – utan stiger upp, ordentligt och hederligt, precis som de andra [...]” (s. 124) och ”Det var till exempel samvetet: under den första tiden [i sjukstugan] väckte det mig punktligt varje dag i gryningen” (s. 138). Vid andra tillfällen är det inte helt klart vad som avses: “[...] så småningom föll det mig inte ens in att jag skulle kunna tvätta mig någon annanstans än i tvättrummet till vänster i slutet av korridoren, vid handfatet och vattenkranen som gick att öppna och stänga, och inte ens där av plikt utan bara av ren anständighet [...]” (s.173).
- 55 Likheten med ”den äldre systemens” utbrott i början av romanen är slående, NB utom vad intensiteten i känslan beträffar: ”Men hon skrek förtvivlat, med en röst som stock-

- ade sig alltmer, någonting i stil med att om våra egenskaper inte spelade någon roll i det här så var alltihop bara en ren slump, och att om hon skulle kunna vara någon annan än den hon är tvungen att vara, då är det 'ingen mening med alltihop', och att det är en tanke som hon tyckte att 'man inte kan stå ut med'" (s. 32).
- 56 Detta motsvarar Kertész syn på metaforen Holocaust: "Redan ordet 'Holocaust' är ju en stilisering, en konstlad abstraktion för mer brutala ord som 'förintelseläger' eller 'den slutgiltiga lösningen av judefrågan'. Det borde kanske inte heller förvåna att ju mer som sägs och pratas om Holocaust, desto svårare har det blivit att föreställa sig verkligheten bakom orden, människoförintelsens vardag." (Kertész, "Får man skratta åt förintelsen?", Dagens Nyheter 1999-02-06.)
- 57 Det är intressant att insikten om det oföreställbara framförs inte av Köves utan av journalisten!
- 58 Jag kan inte finna någon rimlig förklaring till den meningen, men kanske är det inte heller avsikten att läsaren skall förstå allt: "Men det är uppenbart att man inte kan slippa ifrån förklaringar, vi förklarar och rättfärdigar oss oavlatligt, livet självt, detta oförklarliga komplex av fenomen och känslor avkräver oss förklaringar, vår omgivning kräver oss på förklaringar, och till slut kräver även vi själva förklaringar av oss själva, tills vi lyckas förinta allt omkring oss liksom även oss själva, det vill säga förklara ihjäl – förklarade jag för filosofen [...]" (*Kaddish för ett ofött barn* s. 8f.).
- 59 Notera att Köves först här, i slutet av romanen, explicit framställs inse vilka alternativen var när han väntade på selektionen i Auschwitz.
- 60 Denna koppling av varat och tiden kan leda tankarna till titeln i Heideggers *Sein und Zeit*, men förf. har meddelat mig att något samband inte föreligger (Kertész, pers. komm.).
- 61 Ett uppehållsställe på vägen till Auschwitz.
- 62 Ett liknande grepp diskuteras i Wolfgang Iser, *Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung* München 1976. I Henry James *The Figure in the Carpet* "muß sich der Leser dieser Novelle gegen die ihn orientierende Erzählperspektive stellen" (s. 13). (Ung. 'Läsaren måste ifrågasätta berättarsynvinkeln genom vilken han får sin information'.)
- 63 Vid ett tillfälle i romanen erinrar sig Köves sin rektor som citerar "Non scolæ sed vitæ discimus" – 'Vi lär inte för skolan utan för livet'" och han kommenterar: "Men i så fall, tyckte jag, borde jag hela tiden uteslutande ha fått lära mig om Auschwitz. De skulle ha förklarat allt, öppet, ärligt och klokt. Det var bara det att i skolan hade jag inte hört ett ord om det här på fyra år. Men jag medgav förstås att det hade varit pinsamt, och så hör det ju inte till allmänbildningen, insåg jag" (s. 90). Kanske var det detta textställe som inspirerade Norstedts förlag att 2002 skänka samtliga Sveriges gymnasister i sista årskursen ett exemplar av *Mannen utan öde* efter det att Kertész fått nobelpriset. Men de svårigheter och utmaningar en läsare av *Mannen utan öde* utsätts för och de frågor som många av berättarjagets reflektioner snarare döljer än antyder, alltså romanens estetiska program, gör denna text knappast lämpad för detta, allra helst som ingen förklarande kommentar medföljde. Läsningen underlättas inte heller av att många av den unge Köves reflektioner i grunden rör urgamla men ständigt aktuella problem med anknyt-

ning till den judiska identiteten, problem som det sannerligen inte kan vara lätt för läsare som inte är ganska väl insatta i dessa frågor att förstå – särskilt om man beaktar det sätt på vilket de behandlas. Tillgängligheten av texten försvåras ytterligare av inslagen av jiddisch och översatta tyska uttryck och av de förutsatta kunskaperna om det historiska förloppet. Med tanke på bokens svårighetsgrad och inte minst de antisemitiska partierna är risken därför stor att många av gymnasisterna inte bara inte har förstått boken utan sannolikt kan ha missförstått den. Det intryck som romanen förmedlar kan då bli att koncentrationsläger var befolkade av stiliga SS-män och sjackiga, schackrande judar där de intagna kunde uppleva lycka. Den läsningen kan Kertész rimligen inte ha åsyftat, och att dela ut denna extremt svåra text till landets gymnasister utan varje förklaring var därför med största sannolikhet ett misstag, hur välmenande det än må ha varit.

Ruth Halldén delar denna mening i sin artikel ”Kan man göra dikt av ett brinnande helvete?»: ”*Mannen utan öde* [...] delades [...] ut till svenska skolungdomar. Det var en lovvärd gest av regeringen, men mycket mer hade mottagarna kunnat lära sig och engagera sig om de i stället fått Elie Wiesels *Natten*” (Dagens Nyheter 2004-05-04). Det finns f.ö. häpnadsväckande likheter mellan *Mannen utan öde* och Wiesels skildring av sina upplevelser i Auschwitz. Också i den senare berättar en femtonårig ungersk pojke om sina upplevelser, också i *Natten* beskrivs hur en kvinna förlorar förståndet under transporten i godsvagnen. Också pojken i *Natten* opereras, också han noterar vid ett tillfälle att han inte hade något att göra (Köves anmärker ju att man kan ha tråkigt i Auschwitz också – trots att han bara var där tre dagar) och också i *Natten* berättas om ”alla dem som snarare drömde om en extra tallrik mat än om friheten” (s. 54). Också i *Natten* berättas om hur man läser Kaddisch: ”Jag vet inte om det någon gång tidigare i det judiska folkets långa historia har hänt att människor börjat läsa dödsbönen över sig själva” (s. 36). Och också i *Natten* berättas om de judiska fångarna i Auschwitz som – i vart fall för ögonblicket – räddar livet på några av de nyanlända fångarna genom att säga till dem att ljuga om sin ålder. Det är karakteristiskt för Köves att hans kommentar om dessa människor, som med fara för sitt eget liv räddade hans, blott är att de inte var förtroendeingivande med sina utstående öron, framskjutande näsor och små insjunkna, listiga ögon. Imre Kertész har också lagt märke till de uppseendeväckande likheterna och anser det faktiskt inte uteslutet att Wiesel och han anlände till Auschwitz med samma transport, även om de händelser som såväl han som Wiesel berättar om inte var ovanliga. Någon annan förbindelse finns enligt Kertész inte mellan böckerna (pers. komm.).